

Dzieło człowieka pod opieką Boga.
Wiatrak z Gryżyny: najstarszy zachowany młyn wietrzny
w Polsce i jego symboliczne przesłanie.
Wprowadzenie do szerszych rozważań

ABSTRAKT: Niniejszy artykuł jest syntetyczną analizą dotyczącą weryfikacji chronologii wiatraka typu koźlak przeniesionego z miejscowości Gryżyna do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Prezentujemy tu pogłębioną analizę jego chronologii przeprowadzoną na podstawie badań dendrochronologicznych i historycznych. Autor analizuje też łacińską inskrypcję, która została umieszczona na dębowej mącznicy tego wiatraka, oraz symbolikę wiatraków w kontekście przesłania wyływającego z tejże inskrypcji.

SŁOWA KLUCZOWE: wiatrak, młyn wietrzny, Gryżyna, Kościan, dendrochronologia wiatraka, personifikacja młynów wietrznych, psalm 27(28), Gułtowski (ród), Wierusz-Kowalscy (ród), Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

ABSTRACT: This article is a synthetic analysis which concerns verification of the chronology of a post mill ('koźlak'), which was moved from the Gryżyna locality to the Museum of the First Piasts at Lednica. A more thorough analysis of its chronology on the basis of dendrochronological and historic research is presented. The analysis of a Latin inscription, which was placed on the oaken crown tree of this post mill together with a broad analysis of the windmills' symbolism and the message which stems from the inscription, is also described.

KEY WORDS: a post mill, a windmill, Gryżyna, Kościan, windmill's dendrology, psalm 27(28), the Gułtowski family, the Wierusz-Kowalscy family, the Museum of the First Piasts at Lednica

Syntetyczna definicja wiatraka mówi, że jest to „młyn wietrzny [łac. *mola pneumatica*], urządzenie energetyczne wykorzystujące siłę wiatru do napędu kamieni młyńskich (niekiedy pomp, a obecnie również i prądnic elektrycznych). Głównym elementem wiatraka są wieloramienne skrzydła poruszane wiatrem, wprowadzające w ruch obrotowy wał napędowy zakończony kołem pałecznym przekazującym ruch obrotowy na zainstalowane urządzenia” [SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY 1997: 435]. Krócej jeszcze określa się go m.in. jako „budowlę z urządzeniem napędzanym siłą wiatru (dzięki wieloramiennym skrzydłom, dostarczającym energii)” [PEVSNER, FLEMING, HONOUR 1992: 386].

Ryc. 1. Panorama miasta Góra (niem. Gurau, Guhrau)¹ z 1739 roku z wiatrakiem typu koźlak na pierwszym planie, wg <https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

FIG. 1. Góra cityscape (Ger. Gurau, Guhrau)² from 1739 with a post mill in the foreground, acc. to <https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

Wiatraki — młyny wietrzne — najczęściej potocznie wiąże się i odnosi do przestrzeni kultury ludowej. W rzeczywistości, biorąc pod uwagę ich chronologiczny

¹ Miasto Góra, historycznie przynależne do Dolnego Śląska, w latach 1975–1998 administracyjnie należało do woj. leszczyńskiego, obecnie woj. dolnośląskie; patrz m.in.: [pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie)), tam też ryc. „Widok Góry przed 1819 r.”.

² Góra town historically belonged to Lower Silesia, but in 1975–1998 the town belonged to the administration of the Leszczyńskie voivodeship, currently the Lower Silesia voivodeship; see [pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie)), see also Fig. “The picture of Góra before 1819” („Widok Góry przed 1819 r.”).

rozwój, od samego początku należy je postrzegać szerzej jako urządzenia od wieków związane z gospodarką rolną — przetwórstwem zbożowym w przestrzeni gospodarczej wsi, miasteczek i miast [patrz m.in. DEMBIŃSKA 1973: *passim*] (ryc. 1).

Na marginesie dyskusji nad genezą i chronologią wiatraków — młynów wietrznych — należy też zwrócić uwagę na to, że „mechanizm” rozcierający ziarna na mąkę lub kaszę, choć na początku w bardzo uproszczonej formie, sięga początków rolnictwa — neolitu, kiedy zaczęto wykorzystywać żarna nieckowate z rozcieraczem, używane przez kilka tysięcy lat, w różnych zespołach i przestrzeniach kulturowych. Zastąpiły je z czasem żarna obrotowe [patrz m.in. BUKOWSKI, WIELOWIEJSKI 1970; DEMBIŃSKA 1973: 19–56], których zmodyfikowany mechanizm stał się podstawą urządzenia rozcierającego ziarna w młynach — najpierw wodnych (łac. *aquimolina*)³, a następnie współistniejących młynach wiatrowych, aż po współczesne młyny i młynki różnego rodzaju.

Chronologia młynarstwa wietrznego w starszej historiografii polskiej i europejskiej czas powstania wiatraków osadza w starożytności. W polskiej literaturze problemu głos na ten temat zabrali ostatnio m.in. Jan Świąch [2005] i Krzysztof Rzepkowski [2015]. W swoim najnowszym opracowaniu na temat młynów i młynarzy K. Rzepkowski stwierdził dość jednoznacznie, że

brak świadectw archeologicznych oraz jakichkolwiek innych wzmianek literackich każe [...] wykluczyć możliwość wykorzystania w starożytności wiatru do napędzania kół młyńskich. Wiatrak [był] wynalazkiem *par excellence* średniowiecznym — warto to wyraźnie podkreślić, gdyż w powszechnym mniemaniu uchodził czasami (i niestety wciąż niekiedy uchodzi nawet w publikacjach naukowych lub popularnonaukowych)⁴ za wytwór starożytności: np. dawni kolekcjonerzy przysłów autorstwo angielskiej sentencji „Without favor, art is like a wind-mill without wind” — „Bez przychylności (tj. protekcji i mecenatu) sztuka jest jak wiatrak bez wiatru” — uparcie przypisywali (i to jeszcze w pierwszej połowie XX wieku) Juwenalisowi, [satyrycznemu] poecie rzymskiemu z przełomu I i II wieku n.e.⁵ Podwaliny pod przekonanie o starożytnej proveniencji wiatraków położono w XIV i XV wieku.

W rzeczywistości — jak wynika z ustaleń J. Świącha i K. Rzepkowskiego, którzy wykorzystali w tej kwestii dotychczasowe ustalenia europejskiej historiografii — stwierdzić należy, że

³ Na temat młynów wodnych patrz m.in.: DZIK 1928; TRAWKOWSKI 1959; BARANOWSKI 1977; KUBICKI 2013; BRYKAŁA I IN. 2015; RZEPKOWSKI 2015; SZUROWA 2015; WITKOWSKI, WITKOWSKI 2017 i inne, gdzie dalsza literatura.

⁴ Cyt. przypisu za RZEPKOWSKI 2015: 74: „Ostatnio w jednym z numerów popularnonaukowego czasopisma francuskiego „Histoire et Images Médiévales” w całości poświęconym życiu na wsi w średniowieczu autor notki na temat młynów napisał, że wiatraki zostały wynalezione w starożytności, ale rozpowszechniały się w Europie, począwszy od XII wieku („Inventes durant l’Antiquité, les moulins a vent sont utilises en Europe a partir du XIIe siècle” [HISTOIRE ET IMAGES MÉDIÉVALES: 54]).

⁵ Cytat oraz cyt. przypisu z tekstu RZEPKOWSKI 2015: 74; CHRISTY 1888: 337, s.v. *favor*; WILSTACH 1916: 9, s.v. *art*.

znajomość wiatraków na kontynencie euroazjatyckim pochodzi dopiero z IX i X wieku z obszaru zachodniej części dzisiejszego Afganistanu. Młyny wietrzne z poziomą osią napędową są niezależnym wynalazkiem europejskim, pochodzącym z końca XII wieku z regionów położonych nad Morzem Północnym: Normandii, Flandrii, Bretanii oraz Anglii. [...] [i dopiero] w XIII wieku rozpowszechniły się one w Europie Północnej i Zachodniej⁶.

Na ziemiach polskich w świetle źródeł pisanych pierwsze informacje o wiatrakach posiadamy z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIII wieku. Wiążą się one z Pomorzem Zachodnim. Pierwszą znaną wzmianką wielokrotnie cytowaną w historiografii jest dokument księcia Rugii Wisława dla klasztoru w Białym Buku z 1271 roku [POMURB II: nr 934], a następnie dokument dla klasztoru cysterek ze Szczecińska z 1289 roku⁷. Ze względu na brak innych wcześniejszych informacji źródłowych (pisanych i archeologicznych) pojawienie się wiatraków w przestrzeni ziem polskich przypada zatem na ostatnią tercję XIII wieku. Kolejne wzmianki o ich istnieniu pochodzą dopiero z wieku XIV⁸.

W Wielkopolsce natomiast o pierwszym wiatraku dowiadujemy się z dokumentu Mikołaja (*Nicolaus*) palatyna kaliskiego z 1303 roku dla Kobylina [KDW II: nr 863], a następnie z dokumentu księcia śląskiego Przemka (Przemysław, Przemek) (*Primi-slaus, Dei gracia dux Slezie et dominus Glogovie*) z 1325 roku, na mocy którego książę potwierdził posiadanie przez Wschowę dwóch młynów, w tym jednego o napędzie konnym i jednego wiatraka⁹. Początek XIV wieku stanowi więc cezurę początkową młynarstwa wietrznego w granicach historycznej Wielkopolski.

* * *

W niniejszym bardzo syntetycznym artykule nie historia i rozwój młynów wietrznych ani ich budowa i typologia będą przedmiotem rozważań, tym bardziej że na ten temat sporo już powiedziano w dotychczasowej historiografii¹⁰, ale jeden z przykładów tego typu obiektów, który w dużej części zachował się do dziś w swojej pierwotnej konstrukcji. Mowa o najstarszym znanym na naszych ziemiach młynie wietrznym, tj. wiatraku z Gryżyny, który obecnie eksponowa-

⁶ RZEPKOWSKI 2015: 77–79; patrz też pogłębione rozważania na temat genezy i chronologii tego typu obiektów: ADAMCZEWSKI 2005: 17–43; ŚWIĘCH 2005: 15–25; w ww. dalsza literatura.

⁷ POMURB III: nr 1498; komentarz na ten temat patrz m.in.: DEMBIŃSKA 1973: 128–130; ŚWIĘCH 2005: 26; RZEPKOWSKI 2015: 80; w ww. dalsze wskazówki bibliograficzne.

⁸ Patrz m.in.: DEMBIŃSKA 1973: 130 i nn.; ADAMCZEWSKI 2005: 17–25; ŚWIĘCH 2005: 26 — tam dalsza literatura.

⁹ KDW II: nr 1048; patrz też inne wzmianki odnośnie do Wschowy m.in.: KDW VII: nr 521. Komentarze patrz też DEMBIŃSKA 1973: 130; ADAMCZEWSKI 2005: 21–22; ŚWIĘCH 2005: 26 i inne.

¹⁰ Patrz m.in.: DĄBSKA 1967; BUCZEK 1969; DEMBIŃSKA 1973; KLACZYŃSKI 1981; BARANOWSKI 1992; KACZMAREK 1995; ŚWIĘCH 2001; 2005; ADAMCZEWSKI 2005: 59–83; BRYKAŁA I IN. 2015; RZEPKOWSKI 2015 w ww. dalsza literatura.

ny jest w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy¹¹. Nie miejsce tu jednak, by szczegółowo prezentować jego dane techniczne, bo te będą przedmiotem pogłębianych rozważań w osobnej monografii. Przedstawię tylko syntetyczny zarys jego historii przez uchwytnie w źródłach informacje, chronologię i przesłanie symboliczne wpływające z wyrytej w jego przestrzeni inskrypcji.

Gryżyna

Gryżyna (w źródłach m.in.: *Grizina*, *Griszina*, *Grizin*, *Gryzyn*, *Gryżyna*, niem. *Grünau*¹²) to niewielka miejscowość położona w województwie wielkopolskim, w powiecie kościańskim, w gminie Kościan¹³, na lewym brzegu Kościańskiego Kanału Obry, około 8 km na południowy wschód od Kościana, 10 km na południe od Gostynia i 3,4 km na południe od Racotu (ryc. 2).

RYC. 2. Lokalizacja wiatraka w Gryżynie, mapa topograficzna 1:25 000; Maßstab 1940

FIG. 2. The location of a windmill in Gryżyna, topographic map 1:25 000; Maßstab

¹¹ Wiatrak z Gryżyny po jego przeniesieniu do Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy został ustawiony w przestrzeni tzw. małego skansenu, niedaleko przeprawy promowej na Ostrów Lednicki, tj. stołeczno-rezydencjonalny ośrodek grodowy pierwszych Piastów — księcia Mieszka I, Bolesława Chrobrego, Mieszka II i Kazimierza Odnowiciela — gdzie stoi do dziś.

¹² Inne formy zapisu nazwy patrz m.in. SHGWP 1987: 703; NAZWY MIEJSCOWE 1999: 415; nazwa Gryżyna od *gryża*, rośliny z rodziny traw występującej w kilku gatunkach, bądź *gryża* jako pochodząca od „rodzaju wrzodu lub przepukliny” za ZIOŁEK 1988: 6 — tam literatura.

¹³ W latach 1975–1998 Gryżyna administracyjnie należała do województwa leszczyńskiego.

Historyczne dzieje tej miejscowości sięgają średniowiecza. W świetle źródeł pisanych wieś ta w latach 1296–1512 była w rękach rycerskiego rodu Borków, którzy z czasem przyjęli nazwisko Gryżyńscy. W następnych latach właścicielami wsi byli: Gostyńscy, Staręscy, Gułtowsy, Mąkowsy. W 1713 roku kupił ją Wacław Zakrzewski herbu Wyskota (Wysogota, Wyszogota, Wyszkota) i pozostawał właścicielem do około połowy XVIII w. Wtedy odziedziczył ją jego syn Karol, a po nim siostra Karola, Julianna z Zakrzewskich Koszutska, która w 1786 roku oddała majątek za długi i poręczenia Wiktorowi Wierusz-Kowalskiemu¹⁴. W 1835 roku wieś i majątek przeszły w ręce rodziny Lossowów, w której władaniu pozostawały do roku 1939¹⁵.

Szesnastowieczną sukcesję Gryżyny, który to okres związany jest z czasem budowy wiatraka w tej miejscowości, o czym niżej, obrazuje rycina 3¹⁶. Jak wynika z badań genealogicznych i związanej z nimi sukcesji Gryżyny, mamy tu do czynienia z typowym dziedziczeniem po rodzicach. Po 1579 roku [prawdopodobnie w 1580 r. ?] w źródłach potwierdzona jest sprzedaż Gryżyny przez braci Staręskich Łukaszowi Gułtowskiemu Starszemu z Racotu. W aktach wspomina się wówczas jeszcze o częściach Gryżyny, możliwe więc, że jakieś jej fragmenty w tym czasie były wydzielone, ale w aktach grodzkich prócz zobrazowanych na tablicy nie ma żadnych innych właścicieli ani dzierżawców, zatem najprawdopodobniej Łukasz Gułtowski kupił ją całą (może etapami) i w latach osiemdziesiątych był posiadaczem całości, a po podziale dóbr Gryżynę przejął jego syn Wacław¹⁷.

We wsi funkcjonował dwór (od końca XIII wieku być może w formie wieży obronnej) wzmiankowany w dokumencie z 1466 roku¹⁸. Można przypuszczać, że ten sam obiekt zwany „okopem”, czyli zamczyskiem starym, jest tożsamy z wymienianym jeszcze w 1791 roku obiektem, położonym między wsią a mostem i młynem. Na temat owego młyna niedaleko „mostu” nic konkretnego obecnie jednak nie wiemy. Młyn taki, w rozumieniu młyn wodny, nie widnieje też na mapie z końca XIX wieku¹⁹.

¹⁴ Patrz: APP 1; APP 3; APP 4; APP 5: f. 76; APP 6; SHGWP 1987; szeroko dzieje wsi patrz szczególnie: CIEPLUCHA 1929: 164; ZIOŁEK 1988; GOSZCZYŃSKA 1998: 73 i nn.; WIŚNIEWSKA 2006 — w ww. dalsza literatura i wybór źródeł.

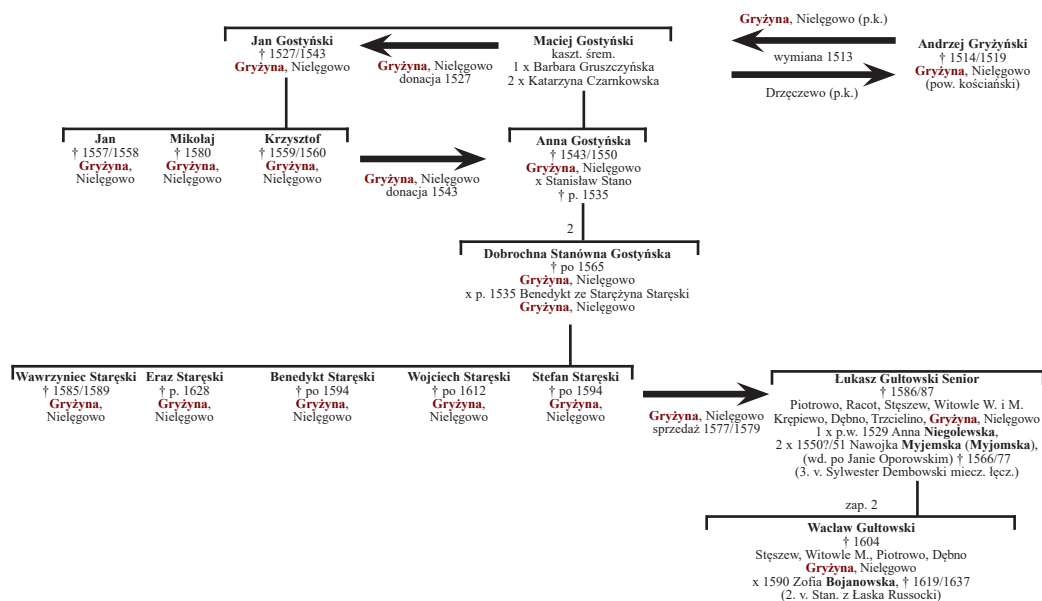
¹⁵ Patrz zespół źródeł w: APP 8, obejmujący lata 1835–1937. SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA 1881: 887–888 (Gryżyna); SHGWP 1987; ZIOŁEK 1988: 14–18 i nn.; GOSZCZYŃSKA 1998: 73; WIŚNIEWSKA 2006: 32–54.

¹⁶ Została ona opracowana na potrzeby niniejszego artykułu przez pana doktora Igora Kraszewskiego z Instytutu Historii UAM w Poznaniu, któremu bardzo serdecznie dziękuję również za opracowanie, m.in. na podstawie akt grodzkich, niepublikowanej dotychczas, prezentowanej w tekście genealogii i sukcesji obrazującej przekazywanie Gryżyny w XVI wieku.

¹⁷ Niniejszy komentarz cytuję za Igorem Kraszewskim; szersze komentarze patrz: ZIOŁEK 1988: 14–18 i nn.; WIŚNIEWSKA 2006: 32–54.

¹⁸ Patrz: SHGWP 1987: 711; inne materiały archiwalne na portalu: szukajwarchiwach.pl/Gryżyna; szersze komentarze patrz: ZIOŁEK 1988: 32–45; WIŚNIEWSKA 2006: 55–88.

¹⁹ Patrz: *Maßstab* 1940; na temat innego młyna wodnego w najbliższej okolicy patrz SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA 1888; patrz też: *Maßstab* 1940, tam jednak w południowo-wschodniej

Ryc. 3. Sukcesja Gryżyny w XVI wieku; opracowanie Igor Kraszewski (2018)

FIG. 3. The succession of Gryżyna in 16th century, compiled by Igor Kraszewski (2018)

Zaznaczyć jednak trzeba, że ów dwór już w latach 1684 i 1711 wymieniany był jako zrujnowany. W latach 1760 i 1774 wzmiankowany w dokumentach jest „dwór [Zakrzewskich] — stary z facjatą murowaną w drzewo wiązaną, gdzie ściana od sadu obita była deskami z tarcic, a druga strona od bindarzyka [czyli ogródka, szpaleru, była] dołem murowana” [ZIOŁEK 2008: 34]. Ze względu na liczne przebudowy i brak gruntownych badań architektonicznych, trudno obecnie szczegółowo rozdzielić ewentualne przebudowy czy budowę nowych obiektów na ruinach starych. Dopiero po takich badaniach będzie można wiarygodnie wydzielić kolejne fazy przemian architektonicznych tego obiektu (obiektów) i powiązać je z lakonicznymi informacjami w źródłach pisanych. Wiadomo jednak, że w 1. połowie XVIII wieku (może ok. 1793 roku ?) dla Wiktora Wierusz-Kowalskiego, kolejnego właściciela Gryżyny, wzniesiono nowy (lub przebudowano stary) niezwykle okazały dwór (ryc. 4), który zachował się do dziś²⁰.

części miasta zaznaczony jest tylko młyn wietrzny; w *Atlasie rozmieszczenia młynów wodnych* młyny też nie są zaznaczone [GOŁASKI 1988].

²⁰ Patrz m.in.: KATALOG ZABYTEKÓW SZTUKI 1980: 35; ZIOŁEK 1988: 32–45; GOSZCZYŃSKA 1998; FARYNA-PASZKIEWICZ, OMILANOWSKA, PASIECZNY 2001: 216; WIŚNIEWSKA 2006: 55–88.

Ryc. 4. Dwór Wierusz-Kowalskich w Gryżynie (stan 2018); fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 4. Wierusz-Kowalski manor house in Gryżyna (condition in 2018), photo by Andrzej M. Wyrwa

Wiatrak

Nieodłącznym elementem pejzażu Gryżyny od ostatniej ćwierci XVI wieku był wiatrak typu koźlak. Usytuowano go na południowy wschód od wsi, poza zabudowaniami, w odległości ok. 650 m od jej centrum, gdzie znajdował się i znajduje kościół parafialny. Wiatrak postawiono na niewielkim wywyższeniu — nasypie sięgającym do ok. 60 cm nad otaczający go teren [AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 3] — bez zabudowań od strony zachodniej, południowej i północnej oraz na zachód od lokalnej drogi Januszewo–Osiek–Nielęgowo przebiegającej przez środek wsi Gryżyna (patrz ryc. 2). Na północny wschód od lokalizacji wiatraka, bezpośrednio przy wspomnianej drodze, znajdowały się — widoczne na mapie z końca XIX wieku i do dziś funkcjonujące w nieco zmienionej formie — murywane z czerwonej cegły zabudowania mieszkalne i gospodarcze młynarza. Starsze obiekty młynarza, o czym wiemy z cytowanych niżej źródeł, znajdowały się najprawdopodobniej w tym samym miejscu. Do wiatraka był dojazd z drogi niełęgowskiej, po północno-wschodniej stronie zabudowań młynarza, lokalną dróżką o długości ok. 80 m. Wokół wiatraka w promieniu ok. 12 m znajdowały się kołki (róży wiatru), do których mocowano dyszel do jego obracania [AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 3]. Przestrzeń tę zwano młyniskiem (patrz ryc. 2 i 5:B).

Całość otoczenia wiatraka była opłotowana drewnianym płotem sztachetowym (ryc. 6).

RYC. 5. Lokalizacja wiatraka w Gryżynie in loco (A), widok od zachodu (stan 2018); fot. Andrzej M. Wyrwa. A: przybliżona lokalizacja wiatraka z odniesieniem do mapy topograficznej, naprzeciwko zabudowań młynarskich (C), B: droga dojazdowa do wiatraka, C: pierwotne zabudowania młynarza (por. ryc. 2)

FIG. 5. The location of a windmill in Gryżyna in loco (A), a view from the west (condition in 2018); photo by Andrzej M. Wyrwa. A: the approximate location of a windmill, with reference to a topographic map, opposite the milling buildings (C), B: access road to the windmill, C: original miller's buildings (cf. fig. 2)

Niestety w źródłach pisanych na temat powstania gryżyńskiego wiatraka nie ma żadnej konkretnej wzmianki. Pierwsze znane obecnie informacje pochodzą dopiero z XVII wieku. I tak w wizytacji dóbr gryżyńskich z 1684 roku wspomniano o młynarzu i jego obowiązkach, a mianowicie, że *mleć [on] co potrzeba powinien [i] oddać ćwiercien dwanaście*²¹. Świadczy to o tym, że wiatrak był czynny i pracował. Więcej zapisów mamy z XVIII wieku. W wizytacji z 1711 roku wspomniano na przykład, że obiekt ten był przygotowywany do remontu i uruchomienia. Zapisano w niej: *wiatrak którym odebrał ten spustoszony jest, dałem do niego na reperację kamień nowy. Dach liszy[...](?), tarcice do obicia, pytle, koło nowe, oskardów czterech trzeba nowych, stęp niemasz, drzwi złe, zawias*

²¹ APP 1; APP 2; AWUOZ, KRYGIEROWA: 1.

RYC. 6. Gryżyna. Wiatrak in situ (stan z 1956 roku); fot. Ignacy Tłoczek, wg TŁOCZEK 1969: 16

FIG. 6. Gryżyna. The windmill in situ (in 1956); photo by Ignacy Tłoczek, after TŁOCZEK 1969: 16

niemasz, wierteli do sypania czterech trzeba nowych. Do tegosz chałupa się obaliła, młynarza niezastał²². Z kolei w wizytacji z 1744 roku po śmierci Wacława Wyszogota Zakrzewskiego sporządzonej na życzenie Krystyny z Marszewskich Zakrzewskiej, wdowy po Wacławie, zapisano, że wiatrak gryżyński [jest] iuż nie nowy, potrzebuie reparacji w obiciu tarcicami, które iuż pobutwiały, dach dobry, we środku kamień spodni dobry, wierzchni zaś bardzo iuż stary, koła wszystkie dobre y powietrza nie złe, u wału tylko powietrznego brakuie blachy, żelaza dobre iako to paprzyca, wrzeczono tylko stalenia potrzebuie, oszkardy dwa małe, y drąg żelazny, liny 2 wielkie, mniejsze też 2, pytle obadwa iuż złe bardzo. W tym wiatraku stępa o dwu staporach, skrzynie dwie dobre, schody i zamknięcie dobre.

Młynarska chałupa [wystawiona w/po 1711 roku] w ścianach tylko dobra, komora w sieni y komin wielki potrzebuie reperacyi lepianki, poszycie iuż liche, w sieni, w izbie i w komorze posowy z delów dobre, piec iuż niebezpieczny, kominiek dobry i okna dobre²³.

W wizytacji z 1778 roku zleconej przez Franciszkę z Wilkońskich Zakrzewską, wdowę po Karolu Zakrzewskim, dożywotnią dziedziczkę majątności gryżyńskiej,

²² APP 3; AWUOZ, KRYGIEROWA: 1; GOSZCZYŃSKA 1998: 73; właścicielem dóbr gryżyńskich w owym czasie był Franciszek Mąkowski, który w 1713 roku sprzedał Gryżynę i Nielęgowo Wacławowi Zakrzewskiemu za sumę 84 000 zł.

²³ APP 4; APP 5; AWUOZ, KRYGIEROWA: 2.

zapisano natomiast, że *wiatrak przy drodze z Gryżyny do Leszna idący z gruntu zrujnowany, z którego żelastwo wszystko wykradzione, ten wiatrak bez zamknięcia stoi, od kilku lat spustoszony*. Chałupy młynarza, którą wspominają wcześniejsze wizytacje, już nie było, albowiem *te za życia śp. Starosty [szadkowskiego Karola Zakrzewskiego] zrujnowane rozebrano*²⁴.

Niezależnie od tych informacji w czasie inwentaryzacji zabytków powiatu kościańskiego przeprowadzonej w 1952 roku przez Piotra Skubiszewskiego w wiatraku gryżyńskim zarejestrowano kolejne daty remontów, a mianowicie datę 1792, o czym niżej, oraz daty 1837 i 1864, które związane są już z okresem, kiedy dobra gryżyńskie były własnością rodziny Lossowów²⁵. Na obecnym etapie badań informacje te wyczerpują wiedzę na temat historii tego obiektu. Może dalsze kwerendy archiwalne pozwolą na poszerzenie dotychczasowych wiadomości na ten temat.

Pewne jednak jest, że wiatrak ten w tym miejscu, w zmiennej kondycji technicznej, stał do lat sześćdziesiątych XX wieku. W 1957 roku decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu na podstawie art. 1, 2 i 3 Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 roku o opiece nad zabytkami „wiatrak położony w Gryżynie (nr hipoteczny kw. 1016) jako posiadający wartość artystyczną, kulturalną i historyczną [...] [będący] cennym przykładem drewnianego budownictwa przemysłowego. Posiada[jący] profilowaną mącznicę z napisem i datą 1585” podległ ochronie prawa i został wpisany do rejestru zabytków²⁶.

Ostatnim właścicielem wiatraka w Gryżynie był Józef Urbańczak, który po otrzymaniu powyższego pisma o wpisie do rejestru zabytków za pośrednictwem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu złożył odwołanie do Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie, prosząc o zmianę decyzji lub wykup wiatraka przez Skarb Państwa i zabranie go z „miejsca postoju” lub zezwolenie na sprzedaż go osobie trzeciej²⁷. Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu w piśmie skierowanym do Ministerstwa Kultury i Sztuki 13 marca 1957 roku, przesłanym wraz z odwołaniem Józefa Urbańczaka, stwierdził m.in., że wiatrak ten może być przeniesiony do Osiecznej²⁸. Od tego momentu rozpoczęła się bogata korespondencja między Józefem Urbańczakiem a Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu i Ministerstwem Kultury i Sztuki w Warszawie. W grudniu 1962 roku Józef Urbańczak powiadomił Wojewódzkiego Konserwa-

²⁴ APP 6; APP 7; AWUOZ, KRYGIEROWA: 2; ZIOŁEK 1988: 30.

²⁵ AWUOZ, KRYGIEROWA: 1; maszynopis tej inwentaryzacji w Instytucie Sztuki PAN.

²⁶ AWUOZ DECYZJE: pismo z 7 stycznia 1957 roku do Józefa Urbańczyka, podpisane przez Jerzego Łomnickiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu; Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego na mocy Ustawy, art. 13, ust. 4, pkt 2 z 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami decyzją z dnia 18 grudnia 2007 roku „skreślił z rejestru zabytków wiatrak w miejscowości Gryżyna gm. Kościan” [AWUOZ DECYZJE: pismo z 18 grudnia 2007].

²⁷ AWUOZ DECYZJE: pismo z 7 stycznia 1957, pismo J. Urbańczaka do Ministerstwa Kultury z 25 stycznia 1957.

²⁸ AWUOZ DECYZJE: pismo z 13 marca 1957.

tora Zabytków w Poznaniu „o likwidacji [swego] zakładu młynarskiego z dniem 1 stycznia 1963 roku. [...] [ze względu na] zbyt wysokie opłaty skarbowe” i utratę wartości gospodarczej wiatraka. Postanowił go sprzedać indywidualnym kupcom lub prosi o jego zakup przez Wydział Kultury — Konserwatora Zabytków w Poznaniu — względnie wyrażenie zgody na jego rozbiórkę²⁹. Wiatrak w tym czasie, jak stwierdzono w piśmie konserwatora z 3 kwietnia 1963 roku, „znajdował się na ogół w dobrym stanie” i konserwator nie wyraził zgody na rozbiórkę³⁰. Po wymianie dalszej korespondencji i zaleceniach Ministra Kultury i Sztuki związanych z „ostatecznym załatwieniem sprawy” konserwator rozpoczął działania związane z wykupem wiatraka³¹, prosząc ministra o zgodę „na użycie na ten cel kredytów posiadanych w budżecie centralnym przeznaczonym na rezerwat na Ostrowie Lednickim”³². W piśmie ministra do konserwatora z 30 listopada 1964 roku stwierdzono, że „przeniesienie i ustawienie omawianego zabytku w archeologiczno-etnograficznym rezerwacie na Ostrowie Lednickim jest najbardziej właściwym rozwiązaniem problemu zabezpieczenia i zachowania jednego z najstarszych zabytków świeckiego budownictwa drewnianego w Wielkopolsce, i Z.M.iO.Z. [Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków] popiera poczynania Konserwatora w tej sprawie” i oznajmiono, że na razie ministerstwo „nie dysponuje niezbędnymi kredytami z budżetu centralnego na zabezpieczenie omawianego obiektu i proponuje sfinansować zamierzenie z kredytów budżetu terenowego”³³.

Komisja w składzie mgr Jerzy Łomnicki (Główny Konserwator Zabytków, późniejszy dyrektor Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w latach 1968–1981), inż. Mieczysław Pągowski (biegły w zakresie oszacowań majątkowych) i mgr Jan Pic (Starszy Konserwator Zabytków), dokonała 12 grudnia 1964 roku oględzin wiatraka w obecności Józefa Urbańczaka. Przedstawiciel ministerstwa nie zdołał przybyć na to spotkanie. Po sporządzeniu inwentaryzacji obiektu i oszacowaniu jego wartości podpisano z właścicielem ugodę. Józef Urbańczak sprzedał obiekt do planowanego skansenu na Ostrowie Lednickim 19 grudnia 1964 roku³⁴. W roku następnym przystąpiono do prac związanych z przeniesieniem go i wzniesieniem nad jeziorem Lednica, na obszarze, który był planowany jako wspomniany skansen (dziś tzw. mały skansen)³⁵.

²⁹ AWUOZ DECYZJE: pismo z 18 grudnia 1962 (wniosek pisany ręką).

³⁰ AWUOZ DECYZJE: pismo z 3 kwietnia 1963; patrz też tamże pismo z 19 kwietnia 1963 oraz z 7 kwietnia 1964 (rezygnacja z przejęcia wiatraka przez Muzeum Wsi Górnośląskiej), a także pismo do Ministerstwa z 21 lipca 1964.

³¹ Patrz AWUOZ DECYZJE: pismo z 30 września 1964; pismo z 16 listopada 1964.

³² AWUOZ DECYZJE: pismo z 16 listopada 1964; pismo z 24 listopada 1964.

³³ AWUOZ DECYZJE: pismo z 30 listopada 1964.

³⁴ AWUOZ PROTOKÓŁ; rachunek [sprzedaży] z 19 grudnia 1964; uгода z 19 grudnia 1964.

³⁵ AMPPL PRELIMINARZ; tamże też: Omówienie preliminarza kosztów związanych z urządzeniem rezerwatu na Ostrowie Lednickim w 1965 r. — pismo przewodnie i preliminarz ten przesłano do Ministerstwa Kultury i Sztuki z datą 4 stycznia 1965 roku; spośród innych kosztów wymienione są tam kwoty związane z „przeniesienie[m] i remont[em] wiatraka” w wysokości 60 000 zł; według

W wyniku „braku bieżącej konserwacji” i załamaniu się m.in. „belki siodła” i innych elementów konstrukcyjnych w 1979 roku stwierdzono bardzo zły stan zachowania wiatraka z Gryżyny. Postanowiono więc całkowicie go zdemontować, a następnie zrekonstruować³⁶. Zadanie to wykonano do końca tegoż roku (ryc. 7 i 8).

Kolejnej gruntownej konserwacji i renowacji tego obiektu dokonano w 2017 roku, dzięki funduszom pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w wyniku czego odzyskał on wygląd zbliżony do tego, jaki miał jeszcze w XVIII i XIX wieku (ryc. 9). Cały czas jednak, mając na względzie kolejne remonty, zastanawiano się, czy i jakie części tego obiektu są autentyczne i pochodzą z końca XVI wieku (data 1585 wycięta na mącznicy) [patrz m.in.: AWUOZ DECYZJE].

Spójrzmy zatem, czy coś więcej można powiedzieć na ten temat, wykorzystując wyniki analiz dendrochronologicznych, genealogicznych, korelowanych z badaniami historycznymi oraz krytycznie analizując inskrypcję wyrytą na wspomnianej mącznicy wiatraka z Gryżyny.

RYC. 7. Gruntowny remont wiatraka na tzw. małym skansenie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w 1979 roku; fot. archiwum MPPL

FIG. 7. A thorough renovation of a windmill in the so-called ‘small skansen’ in the Museum of the First Piasts at Lednica in 1979; photo from the archives of the MFPL

planów związanych z urządzeniem rezerwatu wiatrak ten miał m.in. odgrywać „rolę wieży widokowej na wyspę i grodzisko”.

³⁶ AWUOZ DECYZJE: pismo Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków o/Poznań do dyrektora Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy z 29 października 1979.

RYC. 8. Widok od południa na wiatrak z Gryżyny po remoncie w 1979 roku; fot. archiwum Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

FIG. 8. The view of the windmill from Gryżyna, from the south, after renovation in 1979; photo from the archives of the Museum of the First Piasts at Lednica

RYC. 9. Wiatrak z Gryżyny na tzw. małym skansenie w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, widok od południa (stan po konserwacji w 2017 roku); fot. Mariola Józwickowska

FIG. 9. A windmill from Gryżyna in the so-called 'small skansen' in the Museum of the First Piasts at Lednica, a view from the south (condition after preservation works in 2017), photo by Mariola Józwickowska

Chronologia młyna wietrznego z Gryżyny

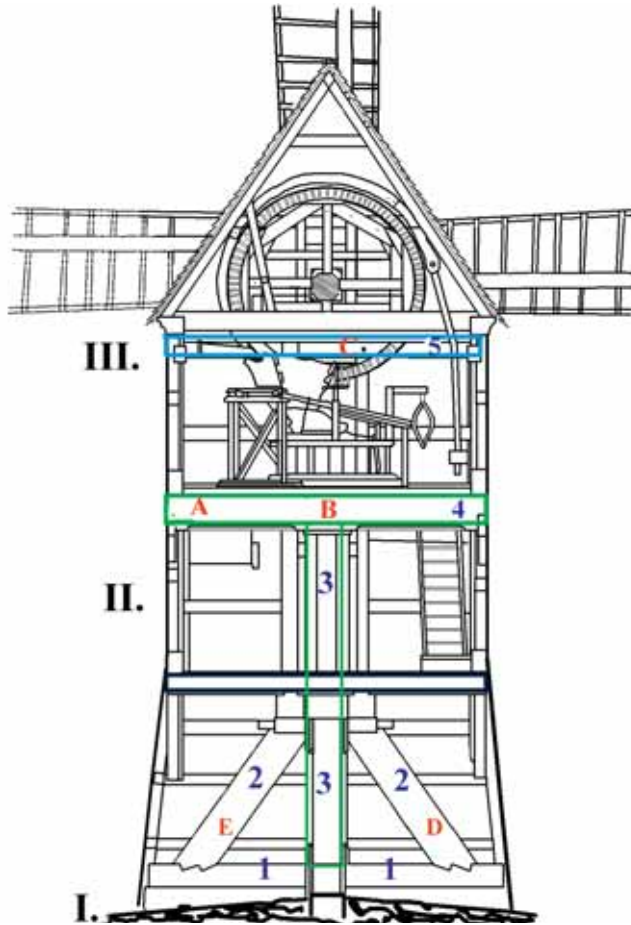
Zgodnie z tradycją związaną z „powoływaniem” wiatraka przez młynarza do życia, na mącznicy, którą postrzegano, jak pisał Jerzy Adamczewski [2001: 98–99; 2005: 74 i nn.], jako „zsakralizowany element koźlaka”, umieszczano „nazwiska fundatorów, inicjały lub nazwiska cieśli stawiających wiatrak [i] daty budowy”³⁷. Z taką sytuacją mamy też do czynienia w przypadku młyna wietrznego z Gryżyny. Na frontowej części dębowej mącznicy — od strony galeryjki, po jej lewej stronie — została wryta reliefem wgłębnym data 1585, której cyfry krojem i stylistyką odpowiadają czasom, w których ją wryto (tj. późnemu renesansowi). Oprócz tego w części środkowej mącznicy — centralnie nad sztebrem — została wycięta również reliefem wgłębnym inskrypcja. Jest ona uszkodzona i słabo czytelna. „Ujawnia” się dopiero po oświetleniu pod odpowiednim kątem. Treść została ujęta w dwóch wyśrodkowanych wersach. Litery wycięto dosyć starannie, w ich wysokości i szerokości występują jednak drobne różnice: wysokość zawiera się w przedziale od 2,4 do 2,7 cm. Jedyną wyróżniającą się literą jest **D** w wersie drugim, która rozpoczyna skrót **DOIE**, jak zapisano słowo **DO[M]I[N]E** (łac. *Domine* — PAN) i ma wysokość 4 cm.

Pod tymi wersami znajduje się signum — litera **G** — a po prawej umieszczono krzyż łaciński o wymiarach: ramię pionowe 3,0 cm, ramię poziome 2,4 cm. Ramiona krzyża zakończone są reliefem w kształcie trójkątów, których wierzchołki skierowane są do wnętrza krzyża. Po prawej stronie od krzyża w tym samym wersie znajduje się znak, który jest najprawdopodobniej znakiem cieśli wznoszącego wiatrak (!). Według typologii Marka R. Gogolina znak na mącznicy wiatraka z Gryżyny można zaliczyć do reliefowanych złożonych znaków kreskowych, wycinanych najprawdopodobniej dłutem³⁸. Jeśli chodzi natomiast o możliwą interpretację układu kreski w tym znaku, to można go odczytywać m.in. jako niedokończoną czteroramienną gwiazdkę (?), czterolistną koniczynę (?) lub ustawienie ramion skrzydeł wiatraka w pozycji zbliżonej do greckiej litery **X** (ΧΡΙΣΤΟΣ) — symbolu Chrystusa (?). Kwestia ta jest jednak trudna do jednoznacznego rozwiązania. Tak czy inaczej obok fundatora również i cieśla, jako „współpowołujący” wiatrak do życia zaznaczył swe miejsce w tej sakralizowanej jego części. Rozmieszczenie inskrypcji prezentują ryciny 10–12.

Oprócz tego wspomnieć trzeba, że frontalna część mącznicy została pięknie ozdobiona — profilowana — ułożonym symetrycznie w stosunku do sztebra (po jego lewej i prawej stronie) fryzem stylistycznie odpowiadającym zdobieniom obiektów architektonicznych okresu renesansu (ryc. 11–13). Po przeciwnej stronie jest fazowana. Mącznica w przekroju ma kształt prostokątny o wymiarach boków 57 × 51 cm.

³⁷ Na temat inskrypcji i znaków ciesielskich patrz m.in.: ADAMCZEWSKI 2001: 98–99; 2005: 74; ŚWIĘCH 2005: 141; o znakach ciesielskich: KRASSOWSKI 1957; SCHAAF 2005; MĄCZYŃSKI 2010a, 2010b, 2010c; GOGOLIN 2014.

³⁸ Na temat znaków ciesielskich i ich typów patrz m.in. GOGOLIN 2014; o znakach i inskrypcjach dachowych też: MĄCZYŃSKI 2010b; 2010c.

RYC. 10. Schematyczny przekrój poprzeczny wiatraka koźlaka z zaznaczeniem niektórych jego części konstrukcyjnych, miejsca daty, inskrypcji i części badanych dendrochronologicznie w wiatraku z Gryżyny; rys. Jakub Kamiński, oprac. Andrzej M. Wyrwa. 1: podwalina, 2: zastrzały (koźły), 3: sztember (oś pionowa), 4: mącznica, 5: sztoga; A: data 1585, B: inskrypcja, C: data 1792, D: zastrzał wschodni datowany dendrochronologicznie, E: zastrzał zachodni datowany dendrochronologicznie. Strefy trójstopniowej budowy i symboliki przestrzeni wiatraka: I. „podbudynek” (podziemie) symbolizujący piekło, II. druga kondygnacja symbolizująca ziemię, III. trzecia kondygnacja symbolizująca niebo; sztember (3) symbolizuje oś świata, drzewo życia; sztember z mącznicą (3, 4) interpretowane są jako krzyż *tau* (T) — patrz uwagi w przypisie 50.

FIG. 10. A schematic cross-section of a post mill ('koźlak') with an indication of some of its construction parts, place of the date, inscription, and parts which underwent dendrochronological analysis in a windmill from Gryżyna, drawn by Jakub Kamiński, edited by Andrzej M. Wyrwa. 1: a cross tree, 2: quarterbars (trestles), 3: the main post (vertical axis), 4: a crown tree, 5: a tail beam; A: 1585 date, B: inscription, C: 1792 date, D: dendrochronologically dated east quarterbar, E: dendrochronologically dated west quarterbar. Three-stage construction areas and windmill's space symbolism areas: I. "subbuilding" (underground) which symbolizes hell, II. second floor which symbolizes Earth, III. third floor symbolizes heaven; the main post (3) symbolizes the axis of the world, tree of life; the main post with a crown tree (3, 4) interpreted as a *tau* cross (T) — see the comments in annotation 50.

RYC. 11. Mącznica wiatraka z Gryżyny; rys. Dorota Jagłowska

FIG. 11. A crown tree of a windmill in Gryżyna, drawn by Dorota Jagłowska

RYC. 12. Mącznica wiatraka z Gryżyny z umiejscowieniem daty i inskrypcji (stan z roku 2018); fot. Mariola Józwickowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 12. A crown tree of a windmill in Gryżyna with date and inscription indicated (condition from 2018); photo by Mariola Józwickowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

RYC. 13. Fragment wschodni mącznicy z ozdobnym reliefowaniem jej frontowej części (stan z roku 2018); fot. Mariola Józwickowska

FIG. 13. East part of a crown tree with ornamental decoration on its front part (condition from 2018), photo by Mariola Józwickowska

Niezależnie od daty i inskrypcji na mącznicy na trzeciej kondygnacji wiatraka, na sosnowej sztodze, została wycięta data 1792, stylistycznie również odpowiadająca krojowi pisma z tego czasu (ryc. 14).

RYC. 14. Fragment sztodgi wiatraka z Gryżyny z reliefowaną datą 1792; fot. Mariola Józwickowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 14. A part of a tail beam from the windmill in Gryżyna with decorated 1792 date; photo by Mariola Józwickowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

Biorąc pod uwagę datę wyrytą na mącznicy, ze względu na brak innych obiektów o takiej chronologii na ziemiach polskich, wiatrak z Gryżyny jawił się jako najstarszy zachowany w podstawowej pracującej części młyn wietrzny typu koźlak w Polsce.

Ryc. 15. Pobieranie próbek przez prof. Tomasza Ważnego do badań dendrochronologicznych z zastrzału wschodniego; fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 15. Professor Tomasz Ważny taking samples from the east quarterbar for dendrochronological analysis; photo by Andrzej M. Wyrwa

Celem weryfikacji dat wyrytych na mącznicy i sztodze oraz ustalenia datacji sztembra w 2017 roku dokonano analiz dendrochronologicznych drewna użytego do ich konstrukcji. Przeprowadził je profesor Tomasz Ważny z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i University of Arizona. W wyniku tych badań jednoznacznie stwierdzono, że datacja drewna dębowego użytego do konstrukcji sztembra jest tożsama z datą wyrytą na mącznicy (patrz Ważny w niniejszym tomie). Drewna użytego na mącznicę nie udało się datować ze względu na brak odpowiedniej liczby dobrych do analizy słoików (próbka 4/17). Mając jednak na względzie wyrytą na niej datę jednoznacznie stwierdzić można, że obydwa elementy, tj. sztember i mącznica, musiały być wykonane w tym samym czasie, tj. w 1585 roku.

Na marginesie należy też zauważyć, że drzewo użyte do budowy tych części konstrukcyjnych wiatraka zaczęło rosnąć ok. 1475 roku (+8/-6 lat), tj. w czasach

rządów króla Zygmunta I Starego. Rozwijało się następnie m.in. za życia Mikołaja Kopernika, Mikołaja Reja, Jana Kochanowskiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, kronikarza Macieja z Miechowa, księdza Piotra Skargi, aż po czasy króla Stefana Batorego, kiedy to ów dąb został ścięty i wykorzystany do konstrukcji wiatraka³⁹.

Sztember w dolnej części koźlaka (od podwaliny do pojazdu — strefa II; patrz uwagi w przypisie 50) ma przekrój kwadratowy o wymiarach ok. 63 × 63 cm, a od pojazdu do mącznicy — ośmioboczny o średnicy 53 cm. Boki owego ośmioboku mają szerokość 24 cm. Obwód drzewa dochodził więc do ponad 2,50 m. Sztember w dolnej części przy belkach podwalinowych jest profilowany (ryc. 16).

Belki podwalinowe (przyciesie koźła) mają przekrój prostokątny, obecnie o wymiarach ok. 44 × 34 cm. Belka ułożona obecnie na kierunku północ–południe, na stronie górnej — wierzchniej — i dwóch bocznych, od strony południowej i północnej przy sztembrze jest profilowana zdobieniem w formie rozwartego kwiatu tulipana (?). Druga podwalina ułożona na kierunku wschód–zachód takiego profilowania nie ma (ryc. 16). Zastrzały mają przekrój prostokątny o wymiarach 40–41 × 53–54 cm⁴⁰. Wszystkie te elementy zostały wykonane z sosny, o czym niżej.

Przy weryfikacji dendrochronologicznej daty 1792 w górnej kondygnacji (strefa III), tj. sztodze, wystąpiły natomiast trudności z datowaniem ze względu na nieodpowiednią liczbę słoï. Było to spowodowane dużymi uszkodzeniami pierwotnego drewna w wyniku obróbki sztogi oraz kolejnymi remontami i renowacjami. Stąd nie można było dokonać wiarygodnej analizy. Niedogodność ta została jednak znakomicie uzupełniona przez analizę dendrochronologiczną zastrzałów sosnowych — zachodniego i wschodniego (próbka 2/17: data 1653–1784 i próbka 3/17: data 1619–1753) (ryc. 10 E i D). Szczególnie ważna była w tym wypadku datacja drewna z zastrzału zachodniego (próbka 2/17), w którym zachował się słoï podkorowy, dzięki czemu można było go datować z dokładnością do pół roku. Z analizy dokonanej przez T. Ważnego jednoznacznie wynika więc, że drzewo użyte do konstrukcji tych elementów wiatraka zostało ścięte w przedziale jesień/zima 1784/1785 roku (najprawdopodobniej grudzień–luty ?), tj. w czasie najdogodniejszego na pozyskiwanie drewna wykorzystywanego następnie do konstrukcji budowlanych⁴¹. Z tą datą zbieżna jest też datacja zastrzału wschodniego — próbka 3/17 (patrz Ważny w niniejszym tomie). Mając na względzie potrzebę leżakowania drewna sosnowego i jego obróbkę przed użyciem do określonych konstrukcji, przyjąć możemy, że data na sztodze i datacja zastrzałów są zbieżne i wiążą się najpewniej z gruntownym

³⁹ Szerzej o osobowościach czasów, w których wzrastały dęby „gryżyńskie” patrz m.in.: GRZYBOWSKI 2000; HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ 2002.

⁴⁰ W całym opracowaniu podano obecne wymiary po konserwacjach i zabezpieczeniach renowacyjnych i przy różnym stanie zachowania drewna.

⁴¹ Uwagi na temat pozyskiwania drewna „konstrukcyjnego” patrz m.in. ADAMCZEWSKI 2001: 94–95; 2005: 59–65 i nn.; w kontekście wielu analiz dendrochronologicznych, m.in. drewna użytego do budowy obiektów sakralnych, zauważyć jednak trzeba, że jeśli chodzi o porę roku, to najczęściej drzewa takie ścinano na przełomie jesieni i zimy, kiedy były „w uspieniu”.

Ryc. 16. Belki podwaliny (przyciesia): belka północ-południe profilowana przy sztembrze i dolna, profilowana część sztembra; fot. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 16. Beams of a cross tree (stringpiece): north-south beam profiled at the main post and a bottom profiled part of a main post; photo by Andrzej M. Wyrwa

remontem „starego” wiatraka, w ramach którego wykorzystano najstarsze elementy obiektu, tj. sztember, mącznicę (patrz ryc. 10) oraz może siodło (?). Podwalina wiatraka wykonana z sosny, której ze względu m.in. na niespoistość słoj nie datowano, zapewne również jest tożsama z datacją zastrzałów (?), czyli odnosi się do pełnej renowacji budynku w 1792 roku.

Bardzo ważnym uzupełnieniem tej dość jednoznacznej tezy jest fakt historyczny związany ze zmianą właścicieli Gryżyny w 1786 roku, kiedy to wspomniana wyżej Julianna z Zakrzewskich Koszutska oddała majątek za długi Wiktorowi Wierusz-Kowalskiemu. Nowy właściciel, niezależnie od innych działań w nowo nabytych dobrach (m.in. budowa wspomnianego dworu i zabudowań folwarcznych), po ponad dwustu latach od budowy wiatraka w Gryżynie, po wcześniejszych znanych ze źródeł pisanych i nieznanych dziś bliżej remontach, dokonał gruntownej renowacji wiatraka, przygotowując go do dalszego użytkowania. Jak wspomniano w cytowanej wyżej wizytacji z 1778 roku, wiatrak ten był wówczas „opuszczony i zrujnowany”. Tak więc data 1792 jednoznacznie odpowiada cyklowi działań związanych z nowym zagospodarowaniem nabytej przestrzeni przez rodzinę Wierusz-Kowalskich.

W kontekście przedstawionych wyżej ustaleń bez wahania można więc powiedzieć, że wiatrak z Gryżyny w swojej podstawowej konstrukcji, tj. sztembra

i mącznicy, datowanych na 1585 rok, a może też i siodła (?), jest najstarszym zachowanym młynem wietrznym w Polsce (najstarsze jego części patrz ryc. 7 i 10). Pozostałe części konstrukcyjne obiektu, tj. koziół i podwaliny oraz sztoga, do których konstrukcji użyto drewna sosnowego, wiążą się z jego kompleksowym, udokumentowanym remontem z 1792 roku. Inne zaś części młyna, szczególnie obicia dachu i ścian, nie mówiąc o pozostałych elementach pracujących, wiążą się m.in. z remontami z lat 1837 i 1864 oraz przed rokiem 1956⁴², a także renowacjami i konserwacjami z lat 1964/1965, 1979 i 2017.

Symboliczne przesłanie inskrypcji wiatraka z Gryżyny

Jak wspomniano wyżej, w środkowej części mącznicy, od jej frontu, została wyryta reliefem wgłębnym łacińska inskrypcja, dziś już słabo czytelna i uszkodzona (ryc. 10, 11, 17).

Ryc. 17. Inskrypcja na mącznicy wiatraka z Gryżyny; fot. Mariola Józwickowska, rys. Dorota Jagłowska, oprac. Andrzej M. Wyrwa

FIG. 17. An inscription on a crown tree of a windmill from Gryżyna; photo by Mariola Józwickowska, drawn by Dorota Jagłowska, edited by Andrzej M. Wyrwa

⁴² Patrz podpis pod zdjęciem wiatraka in situ w: TŁOCZEK 1969: 16.

Inskrypcja ta została wykonana ozdobną majuskułą. Wynikające z niej przesłanie ma nieprawdopodobną „moc symboliczną”.

Głosi ona:

[ADI]VTOR ET PROTECTOR MEVS ES TV DO[M]I[N]E

co w dosłownym tłumaczeniu znaczy: pomocnikiem (wspomożycielem) i opiekunem (obrońcą) moim jest Pan.

Tekst łaciński tej inskrypcji stanowi parafrazę fragmentu siódmego wersetu 27(28) psalmu Dawida (Ps 27,7), który w pełnej wersji wg tekstu łacińskiego Wulgaty brzmi:

7. **Dominus adjutor meus, et protector meus:** in ipso speravit cor meum, et adjutus sum.

Et refloruit caro mea: et ex voluntate mea confitebor ei⁴³.

Ksiądz Jakub Wujek, pierwszy tłumacz Biblii na język polski, werset ten przełożył w taki oto sposób:

7. **Pan pomocnik mój, i obrońca mój:** w nim nadzieję pokładało serce moje, i ratowany jestem.

I zakwitnęło znowu ciało moje: a z woli mojej wyznawać mu będę⁴⁴.

W tłumaczeniu Biblii Tysiąclecia uwspółcześniona lekcja tego fragmentu psalmu brzmi następująco:

7. **Pan moją mocą i tarczą!**

Moje serce Jemu zaufało,

doznałem pomocy, więc moje serce się cieszy

i pieśnią Go sławię⁴⁵.

Werset 27(28) psalmu Dawidowego był wykorzystywany zarówno w wersji biblijnej, jak i w niewielkich parafrazach w różnych rozważaniach teologicznych od starożytności chrześcijańskiej (m.in. przez Ojców Kościoła) po czasy nowożytne.

W wypadku inskrypcji wiatraka z Gryżyny nie znamy motywów, które kierowały fundatorem (!) lub wznoszącym go cieślą (?), aby ją zamieścić w takiej formie. Miejsce jej usytuowania nie było jednak przypadkowe. Był to bowiem bardzo symboliczny, „sakralizowany” punkt wiatraka, na którym tego typu napisy, jak wspomniałem wyżej, były umieszczane. Mając na względzie signum w postaci litery **G** pod in-

⁴³ BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA 1896, t. II: 621, psalm 27(28), 7; podkreślenie — A.M.W.

⁴⁴ Tłumaczenie ks. Jakuba Wujka wg: BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA 1896, t. II: 621, psalm 27(28), 7 — podkreślenie A.M.W.; patrz też BIBLIA 1999: 1046, psalm 27(28), 7.

⁴⁵ PISMO ŚWIĘTE 2002: 596, psalm 27(28), 7; podkreślenie — A.M.W.

skrypcją, z wielkim prawdopodobieństwem wnosić można, że zamieszczono ją na zlecenie i za zgodą fundatora, tj. jak wynika z analizy kolejnych właścicieli Gryżyny, prawdopodobnie bezpośrednio przez Łukasza Gułtowskiego Seniora i jego syna Waclawa. Za ich czasów — w przedziale od 1577 do 1579–1580 roku — w wyniku zakupu Gryżyna stała się własnością tej rodziny (patrz ryc. 4). Sam wiatrak zaś został „powołany” w 1585 roku, krótko przed śmiercią Łukasza (zm. 1586/1587).

Jak wspomniano wyżej, przy literze G, po jej prawej stronie, znajduje się krzyż łaciński, który dopełnia wymowę i przesłanie całości. Krzyż jako podstawowy znak chrześcijan ma wieloraką symbolikę. Był postrzegany jako forma porządkująca Wszechświat. Symbolizował oś świata. Stanowił pochwałę Boga. Miał leczyć i wzmacniać ciało i duszę. Spełniał rolę oczyszczającą. Przed nim uciekały ciemności — zło. Bywał tarczą, orężem i sztandarem w walce z szatanem. Od starożytności chrześcijańskiej był traktowany również jako narzędzie (znak) szczególnej opieki Boga oraz znak błogosławieństwa, tchnienie Ducha Świętego, także znak, którym rozpoczynało się i kończyło codzienną modlitwę i każdorazowe westchnienie wiernych, często związane z wypowiedaniem frazy „W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego” (Mt 28,19)⁴⁶. Cała biblijna sentencja na męcznicy kończy się zatem znakiem będącym aktem wiary, uwielbienia Boga, zawierzenia Mu i prośbą o to, aby ten młyn zawsze był pod Jego stałą opieką.

Jeśli chodzi natomiast o treść inskrypcji, to m.in. jej stylistyka wskazuje na takie jej sparafrazowanie, że nie jest ona tylko nabożnym, wypływającym z Biblii, westchnieniem człowieka do Boga, ale została ukierunkowana bezpośrednio na wiatrak, będący pod opieką Pana [Boga], który jest jego obrońcą i pomocnikiem. Mamy tu więc jak gdyby personifikację — uosobienie wiatraka, który sam oznajmia, że jest pod opieką Boga. W tym kontekście przesłanie inskrypcji nabiera jeszcze wymowniejszego znaczenia sakralnego, a sam wiatrak ulega wspomnianej sakralizacji. Staje się niejako młynem mistycznym, ustawionym na ziemi między Bogiem a człowiekiem, który z tego młyna korzysta. Można się tu nawet dopatrzeć nawiązania do alegorii, którą od średniowiecza odnoszono do młynów. Przedstawia ona wiatraki jako „młyny mistyczne na mąkę”, z której „wypieka się Chleb Życia wiernych” [patrz m.in. LEKSYKON SYMBOLI 1992: 98].

Niezależnie od tego warto zwrócić uwagę na czas budowy wiatraka, który przypada na okres potrydencki (sobór trydencki to lata 1545–1563) i kontrreformację (od 1544 do 1648 roku), wiążący się z nową wizją Kościoła i jego miejsca w społeczeństwie oraz ścisłego przestrzegania zasad wiary katolickiej przez wiernych i „nowej bogobojności”⁴⁷. Inskrypcja z wiatraka gryżyńskiego może być bezpośrednim tego odzwierciedleniem.

⁴⁶ Szczegółowe rozważania na temat znaczenia i symboliki krzyża patrz: FORSTNER 1990: 518, wg indeksu; KOBIELUS 2000: *passim*, 2011: *passim*; krótkie uwagi też m.in. w: LURKER 1989: 101–103; LEKSYKON SYMBOLI 1992: 76–77; ADAMCZEWSKI 2001: *passim*; 2005: 70–75 i nn.; KOPALIŃSKI 2006: 171–173; w ww. dalsza literatura.

⁴⁷ Szerzej patrz m.in.: TAZBIR 1996; HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ 2002; DOKUMENTY SOBÓRÓW 2005: 185–867; syntetyczne ujęcie patrz też m.in.: GRZYBOWSKI 2000.

Oprócz tego zauważyć trzeba, jak pisał Jerzy J. Kopec [2003: 25], że „w chrześcijaństwie życie religijne nie ogranicza[ło] się wyłącznie do form i obrzędów ściśle liturgicznych. Obok głównego nurtu Kościoła, jaki stanowi część składana Bogu przez wykonywanie kapłańskiego urzędu Jezusa Chrystusa [...], zawsze było miejsce dla szeregu ćwiczeń i form pobożności, które rozwijały się niejako na krańcach oficjalnej liturgii, stanowiąc jej przedłużenie, rozwinięcie, przygotowanie czy pogłębienie”. Nazywano je pobożnością ludową — w której mieszały się nakazane przez Kościół zasady wiary z wierzeniami o wielowiekowej tradycji i myśleniem magicznym — a miały służyć przede wszystkim zabezpieczeniu się przed złem. Między *Pietas Ecclesiae* a *fides plebis* istniała bardzo cienka linia odgraniczająca oficjalny nurt praktyk i pobożności Kościoła od ludowego świata wyobrażeń metafizycznych [WYRWA 2006: 11–16 i nn.; patrz też uwagi BOGUCA 1994: 199].

Owo synkretyczne połączenie wiary Kościoła i wierzeń ludu miało też swoje odbicie w rozważaniach teologicznych, w których od renesansu zajmowano się na przykład m.in. zagadnieniem istnienia świata zewnętrznego, w tym sił nadprzyrodzonych, które (miały) mają wpływ na życie i zachowania ludzi [DIDER 1992: 200–201; SWJP 1998, t. I: 504]. W sferze ludzkiej, ziemskiej, jak uważano, dobro płynęło od Boga, a zło z „czeluści piekielnych”. Obydwa jednak mieszały się przez wolną wolę człowieka. Od wieków ludzie tłumaczyli sobie bowiem, że na wszelkie ich działania mają wpływ siły nadprzyrodzone, tj. Bóg (bogowie), czy złe moce, takie jak: diabeł, czarownice, wiedźmy, upiory oraz wiele innych postaci ze świata metafizycznego [patrz m.in. szerzej WYRWA 2006: 11–16 i nn.].

Bez większych zastrzeżeń można więc przyjąć, że i tu mamy najprawdopodobniej do czynienia z owym bogatym zespołem przeróżnych zachowań i myślenia magicznego, w tym również różnorodnych zabobonów, którym obszerne studium poświęcił m.in. Dieter Harmening [1979]. Nie wiadomo jednak, w jakim zakresie i w jakim stopniu owe wizje obydwu światów mogły być postrzegane i interpretowane przez współczesnych na opisywanym obszarze. Zapewne jednak ważniejsze, uniwersalne elementy, o których pisałem, w przestrzeni społecznej wiatraka gryżyńskiego odbierano w podobny sposób.

W tego typu rozważaniach pamiętać również musimy, że otaczający świat praktycznie zawsze był odbierany bardziej uczuciowo i instynktownie niż rozumem. W trudnych momentach życiowych instynkt samozachowawczy wręcz nakazywał ludziom szukać różnych dróg wyjścia z ciężkich sytuacji, a to z kolei często prowadziło do przekroczenia cienkiej granicy pobożności Kościoła i magicznych wierzeń ludu.

Obraz ten w szczególności odbija się przez zestawienie np. analizowanej wyżej inskrypcji i wielorakiej magicznej symboliki nadawanej wiatrakom i ich poszczególnym częściom konstrukcyjnym, a także młynarzom.

Źródłem energii, siłą napędową młyna wietrznego był/jest oczywiście wiatr. W zależności od okresu historycznego oraz kręgów kulturowych i religijnych, kiedy nie znano jeszcze fizycznych przyczyn powstawania wiatru, miał on wiele symbolicznych znaczeń. Personifikowano wiatr. Widziano w nim m.in. oddech ziemi, przejaw życia kosmicznego, nieokreśloną siłę wyższą [LURKER 1989: 259–260]. Symbolizował m.in. nicomość, pustkę, przemijanie, zniszczenie, z drugiej strony życiodajne tchnienie bóstwa, pośrednika między niebem a ziemią, posłańca bogów [KOPALIŃSKI 2006: 458], a także zmienność, niestałość lub znikomość [FORSTNER 1990: 535, wg indeksu]. Jako istotę boską postrzegano go już w starożytności. Składano mu ofiary na ołtarzach. W tradycji perskiej uważano, że „podtrzymuje Wszechświat i reguluje jego równowagę moralną i fizyczną” [KOPALIŃSKI 2006: 458]. W zależności od kierunku wiania uważano go za zdrowy — dobry — lub zły. W różnych przestrzeniach geograficznych kierunki wiania wiatrów postrzegano w różny sposób, określając na tej podstawie pogodę i wpływ na życie ludzi. Wiatr wschodni na południu Europy był suchy lub czasami wilgotny, a tym, którzy byli urodzeni przy tym wietrze, miał wróżyć obdarowanie złotem. Wiatr północno-wschodni w basenie Morza Śródziemnego miał nieść m.in. zarażenie, zniszczenie, burze. Wiatr południowy (*Auster*), jak uważano w Grecji, szkodził m.in. zdrowiu; zachodni (*Zefir*) przynosił Grecji burze i deszcze, a krajom zachodnim pogodę itp. [patrz szerzej KOPALIŃSKI 2006: 458–459]. W symbolice chrześcijańskiej wiatr południowy (*Auster*) identyfikowano z Duchem Świętym, natomiast północny (*Aquilo*) jako ducha nieczystego. W chrześcijańskiej przestrzeni kulturowej wiatr postrzegano też jako oznajmujący objawienie się Boga i Ducha Świętego⁴⁸.

W Starym Testamencie gwałtowny porywisty wiatr towarzyszył pojawieniu się Boga. W starotestamentowej symbolice gwałtowna wichura oznaczała też m.in. wyrok potępienia. W Nowym Testamencie kojarzono wiatr, jak wspominałem, z Duchem Świętym, tchnieniem życia — „świętym tchnieniem”. Odnoszono go także do tchnienia Chrystusa Zmartwychwstałego. Samo usytuowanie wiatraka na wzgórzach (wyniesieniach) porównywano do Golgoty, czyli była to swoistego rodzaju alegoria Ukrzyżowania oraz symbol Chrystusa [RZEPKOWSKI 2015: 75]. Wiatr utożsamiano z Boskim tchnieniem również w obrzędzie chrztu, jako symbol przekazywania życia i wypędzania złych mocy⁴⁹.

Jak więc z tego wynika, już w samym wietrze od czasów starożytnych była (miała być) ukryta moc boska, która następnie w różnych formach bezpośrednio odzwierciedlała się w wielorakiej symbolice wiatraków.

⁴⁸ Szerzej patrz FORSTNER 1990: 535, wg indeksu; KOPALIŃSKI 2006: 458–461; o ludowej wizji postrzegania wiatru patrz m.in. OSOWSKI 2018.

⁴⁹ Patrz: LURKER 1989: 259–260; FORSTNER 1990: 535, wg indeksu; patrz też inne uwagi na ten temat: CIRLOT 2006: 466–447; KOWALSKI 2007: 586–589.

Cała konstrukcja młynów wietrznych, jak sygnalizowałem wyżej, poczynając od podwalin aż po skrzydła (szmigi), była źródłem wielu symbolicznych znaczeń w rozważaniach teologicznych, sztuce, literaturze, a szczególnie w ludowej wizji świata.

Jak pisał J. Adamczewski, wiatraki typu koźlak pod względem konstrukcyjnym, w których wyróżnia się trójkondygnacyjny (trójpoziomowy) podział, stanowiły „mityczny, trójstopniowy obraz Kosmosu”. Najniższym poziomem, który na Kujawach zwano podbudynkiem, tzn. pod Ziemią, było piekło (I)⁵⁰. Pierwsza jego kondygnacja zaś, stanowiąca drugą sferę Kosmosu, to Ziemia (II). Trzecia natomiast to Niebo (III)⁵¹ (patrz ryc. 10).

Przestrzenie te można interpretować symbolicznie w różny sposób. Biorąc jednak pod uwagę nadawane poszczególnym częściom konstrukcyjnym wiatraka znaczenie mitologiczno-symboliczne, głównym elementem ich kosmologicznego obrazu, trwale połączonym z podwaliną, który łączył wszystkie kondygnacje, był sztember, postrzegany w mitologicznych wyobrażeniach jako drzewo życia, oś świata. Najniższy jego punkt stykał się ze sferą podziemną, która od Ziemi była trwale oddzielona wspomnianą podwaliną, ułożoną na fundamencie — podmurówce⁵² — skonstruowaną w formie orientowanego na cztery strony świata równoramienne go krzyża greckiego, a także wznoszącego się z jej środka krzyża *tau* utworzonego przez sztember i mącznicę. Obydwa te elementy, o najwyższej hierarchicznie mocy miały zabezpieczać/zabezpieczały sferę ziemską przed niebezpieczeństwami mogącymi płynąć z czeluści piekielnych (ryc. 10:1), by zakłócić życie człowieka czy niszczyć efekty jego pracy. Niezależnie od mocy opiekuńczej krzyża w „ziemskiej przestrzeni wiatraka”, w jej najwyższej części, gdzie sztember łączył się z mącznicą, tworząc formę wspomnianego krzyża w kształcie litery *tau* (T), i „stykał się z niebem” (ryc. 10:3–4), zapisywano różne sentencje religijne⁵³, które przez swe boskie odniesienie miały zabezpieczyć wiatrak, a jednocześnie upraszać Boga o szczęście, powodzenie w pracy i ziemskiej doli dla młynarza. Tu też znalazła się analizowana

⁵⁰ W historiografii (m.in. ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 73–74 i nn.), mając na uwadze trójpoziomowy układ samego wiatraka, jako strefę pierwszą określa się przestrzeń od podwaliny do siodła. Moim zdaniem istnieje jednak pewna różnica między ujęciem konstrukcyjnym stref wiatraka, z którą bezwzględnie należy się zgodzić, a mocą symboliczną I i II części konstrukcyjnej (patrz ryc. 10), które w całości podporządkowane są mocy symbolicznej krzyży podwaliny i krzyża *tau*, jaki „wyrasta” ze sztembra. W niniejszych rozważaniach strefa Ziemi wydzielona została jako przestrzeń od podwaliny do mącznicy — jako strefa II. Strefa I natomiast to podziemie pod podwaliną, które symbolicznie odgraniczone jest od Ziemi (strefa II) wspomnianymi krzyżami, zabezpieczającymi wiatrak przed złem płynącym z czeluści piekielnych, co jest całkowicie zbieżne z wizją przedstawioną przez Girolama Savonarolę (ryc. 18).

⁵¹ ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 74; tenże za: TOMICCY 1975: 52.

⁵² W wypadku wiatraka z Gryżyny podwalina spoczywała na „podmurówce z cegieł” [wg AWUOZ, INWENTARYZACJA 1965: 2, też AMPPL INWENTARYZACJA 1965], bądź miała to być podmurówka „kamienna” [wg AWUOZ, PROTOKÓŁ 1964]. Ze względu na brak jednoznacznej wiarygodnej inwentaryzacji nie ma więc pewności, z jakiego materiału była wykonana ta podmurówka.

⁵³ Patrz m.in. rozważania i interpretacje tego problemu: ADAMCZEWSKI 2001: 99; 2005: 73–75 i nn.

sentencja w wiatraku z Gryżyny uświęcająca sam budynek, a jednocześnie będąca zawierzeniem fundatora jak i młynarza, że sam wiatrak oraz jego praca i wytwarzane w wiatraku produkty służące ludziom i ich trzodzie za pożywienie będą pod stałą opieką boską. Tym bardziej że pozyskiwana tam mąka, niezależnie od przygotowania „chleba codziennego” służyła szczególnemu wypiekowi chleba eucharystycznego — „Chleba wiary”⁵⁴, którego spożywanie łączyło człowieka z Bogiem i po godnym życiu na ziemi dawało mu możliwość zbawienia i osiągnięcia Nieba.

W tym kontekście, niezależnie od innych możliwych, w tym mitologicznych interpretacji, wizja ta w znakomity sposób wpisuje się w obraz postrzegania świata chrześcijańskiego, opierającego swą wiarę na Biblii, która ukazywała i ustanawiała opozycję między dwiema sferami — rajską i piekielną. Sferą pośrednią był świat ludzki poddany władzy śmierci. Ten układ sfer ukazuje m.in. sztych z 1496 roku (ryc. 18) zamieszczony w pracy dominikańskiego kaznodziei z klasztoru św. Marcina we Florencji Girolama Savonaroli (1452–1498) [SAVONAROLA 1496; szerszy komentarz patrz: DI NOLA 2004: 67].

Ryc. 18. Chrześcijańskie strefy dobra i zła (rajska i piekielna) oraz pośrednia ludzka poddana władzy śmierci; wg SAVONAROLA 1496, za DI NOLA 2004: 67

FIG. 18. Christian zones of good and evil (heavenly and infernal) and intermediate human zone which is succumbed to the power of death, acc. to SAVONAROLA 1496, after DI NOLA 2004: 67

⁵⁴ Eucharystia (gr. dziękczynienie); na temat Eucharystii patrz: GRYGLEWICZ 1989; SZAFRAŃSKI 1989; TYRAWA 1989 i inne tamże — w nich obszerna literatura.

Samym wiatrakom i różnym częściom młynów wietrznych nadawano też cechy mitologiczno-demoniczne. Wiatraki porównywano m.in. do rogatego diabła i rozszalałego giganta [RZEPKOWSKI 2015: 84 i nn.]. Bogatą symbolikę nadawano też szmigom wiatracznym w spoczynku. I tak np. młyn, którego śmigła były ustawione w formie krzyża św. Andrzeja (✕), oznajmiały to, że wiatrak aktualnie nie pracował. Takie ułożenie szmig miało też bardzo racjonalne uzasadnienie, zabezpieczało bowiem przed ewentualnymi zagrożeniami związanymi np. ze wspinaniem się dzieci na śmigła. Niezależnie od tego takie ich ustawienie niesło też informacje o awarii wiatraka lub złej pogodzie. Ułożenie szmig w znak krzyża greckiego (⊕), oznaczało natomiast „żałobę młyna”, przekazując informację o śmierci młynarza lub kogoś z jego rodziny. Oprócz tego ustawienie to mogło nieść informację o charakterze technicznym oznajmiającą, że skrzydła wiatraka są w danej chwili zapierzone. Ponadto np. w dniu święta patrona parafii szmigi ustawiano na kształt trójlistnej koniczyny; z kolei oznajmiając o weselu w rodzinie młynarza, zdobiono je kwiatami itd. Na kwestie te zwracano uwagę w wielu opracowaniach na temat młynów wietrznych [patrz m.in. RZEPKOWSKI 2015: 85–87 i nn. (który odwołuje się do przykładów z Francji)].

* * *

Reasumując. W bogatej symbolice młynów w przepiękny sposób odbijają się zarówno oficjalny nurt wierzeń Kościoła, jak i ich ludowa interpretacja. Wiatrak z Gryżyny zaś jest znakomitą kwintesencją pełni tych wyobrażeń. Co więcej — jest najstarszym zachowanym w podstawowej części konstrukcyjnej wiatrakiem na ziemiach polskich.

Mam nadzieję, że niniejsze krótkie studium posłuży do dalszych pogłębionych rozważań, które szerzej i lepiej pozwolą odczytywać trudny poznawczo duchowy charakter postrzegania i oceniania wyobrażeń naszych przodków o otaczającej ich ziemskiej i boskiej rzeczywistości.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

APP — ARCHIWUM PAŃSTWOWE W POZNANIU

1. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 123, f. 519–520. Wizja dóbr wsi Gryżyna przez pana Makowskiego, 1684 r.
2. Pos[nan], Oblata inventory Bonorum Gryżyna pro p[ar]te Mąkowski z 1694, Rel. Castr. Posn., [stara sygn.] nr n. 728, f. 65–66.
3. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr 137 [stara sygn. 143], f. 383–383v. Visio Bonarum Villae Gryżyna, 1711 r.
4. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 168 [stara sygn. 174], f. 204–205v. Wizja dóbr Gryżyny, Gryżynki i Niełęgowa po J.W.P. Panu Waławie Wyssogota Zakrzewskim uczyniono na rekwizycję WPM-ci Pani Krystyny z Marszewskich

Zakrzewskiej, pozostałej wdowy, przez p. Macieja Ligowskiego y P. Walentego Krassowskiego tudzież przy Szymonie Szumilskim woźnym gryżyńskim dnia 29 maja Roku Pańskiego 1744.

5. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 198, f. 75, 76, 116. Oblata intromissyi bono rum Gryżyna [...] 1775 r.
6. Kościan, Relacje grodzkie, sygn. Kościan Gr. 201, f. 66–68 i 77–78. Wizja majątności Gryżyńskiej po śmierci Karola Wysogota Zakrzewskiego [...] 24 lutego Roku 1778 spisana i uczyniona.
7. Pos[nan] Summarium Documentorum [...] oblata z 1788 r., Rel. Castor. Posn. Nr. n. [stara sygn. 624], f. 322–327.
8. Majątek Gryżyna — Lossow. Akta podworskie z lat 1835–1937, zespół nr 53/937.

AMPPL — ARCHIWUM MUZEUM PIERWSZYCH PIASTÓW NA LEDNICY

- Inwentaryzacja wiatraka w Gryżynie pow. Kościan wykonana dla Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Wydział Kultury Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu, przez Państwowe Przedsiębiorstwo Pracownię Konserwacji Zabytków, Pracownia Projektowa w Poznaniu, Poznań, marzec 1965, sygn. 102/18 [ta dokumentacja tożsama z: AWUOZ INWENTARYZACJA].
- Preliminarz kosztów związanych z urządzeniem rezerwatu na Ostrowie Lednickim w r. 1965 [w:] Teczka: Utworzenie Rezerwatu Archeologicznego na Ostrowie Lednickim 1963–1966, sygn. 217/2/42.
- Dokumentacja fotograficzna rozbiórki i remontu wiatraka z Gryżyny wykonywanej przez P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków z Poznania.

AWUOZ — ARCHIWUM WOJEWÓDZKIEGO URZĘDU OCHRONY ZABYTEKÓW W POZNANIU

- Teczka: DECYZJE o wpisie do rejestru + skreślenie. Gryżyna — wiatrak
- Teczka: Dokumentacja inwentaryzacyjna zabytku. Gryżyna — wiatrak INWENTARYZACJA detali:
 - KRYGIEROWA: Zofia Krygierowa, Wiatrak z Gryżyny w pow. Kościańskim w świetle źródeł archiwalnych [w:] AWUOZ DECYZJE
 - PROTOKÓŁ z 12. grudnia 1964 roku

BIBLIA ŁACIŃSKO-POLSKA

1896 Biblia Łacińsko-Polska, czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu łacińskiego Wulgaty i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T.J. z komentarzem Menochiusza T.J. przełożonym na język polski. Wydanie X. S. Kozłowskiego Arcybiskupa i Metropolity Mohylowskiego. We czterech tomach in 8-vo maj. (*fracta pagina*). Wydanie trzecie. Tom II. [...], Wilno. Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.

BIBLIA

1999 Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r. Transkrypcja typu „B”. Oryginalny tekst z XVI w. i wstęp ks. Janusz Frankowski, Warszawa.

DOKUMENTY SOBORÓW

2005 Dokumenty soborów powszechnych. Tekst łaciński, polski, układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, t. IV, Kraków.

KDW

1877–1999 Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, Poznań (Warszawa–Poznań), t. I–XI.

PISMO ŚWIĘTE

2002 Pismo święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań.

POMURB

1868–1891 Pommersches Urkundenbuch, Bd. I–III, bearb. v. R. Klempin, R. Prümers, Stettin.

SAVONAROLA

1496 Girolamo Savonarola, Prediche dell'arte del Ben morire, Florencja.

KARTOGRAFIA

Maßstab

1940 Mapa topograficzna 1:25.000; *Maßstab* 3966 (2198) wg pomiarów z 1892 roku i uzupełnionych w 1940; online: Archiwum Map Zachodniej Polski <http://mapy.amzp.pl/maps.shtml>; Gryżyna: http://amzpbig.com/maps/025_TK25/3966_Choryn_1940.jpg [odczyt: maj–lipiec 2018].

LITERATURA

ADAMCZEWSKI J.

2001 Antropologiczny wymiar przestrzeni młyna, StEA, t. 5, s. 93–105.

ADAMCZEWSKI J.

2005 Młynarstwo magiczne, Wrocław.

BARANOWSKI B.

1977 Polskie młynarstwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

BARANOWSKI B.

1992 Rolnictwo i przetwórstwo spożywcze [w:] Z dziejów techniki w dawnej Polsce, Warszawa, red. B. Orłowski, s. 137–219.

BOGUCKA M.

1994 Staropolskie obyczaje w XVI–XVII wieku, Warszawa.

BRYKAŁA D., PODGÓRSKI Z., SARNOWSKI Ł., LAMPERSKI P., KORDOWSKI J.

2015 Wykorzystanie energii wiatru i wody w okresie ostatnich 200 lat na obszarze województwa kujawsko-pomorskiego, Pr KKK PTG, t. 29, s. 9–22.

BUCZEK K.

1969 Z dziejów młynarstwa w Polsce średniowiecznej, SH 12(1969), z. 1.

- BUKOWSKI Z., WIELOWIEJSKI J.
1970 Narzędzia przetwórstwa zbożowego na ziemiach polskich od wczesnego neolitu do okresu wczesnośredniowiecznego, *StzDGW*, t. 12, s. 9–100.
- CHRISTY R.
1888 *Proverbs, maxims and phrases of all ages: classified subjectively and arranged alphabetically*, New York–London.
- CIEPLUCHA Z.
1929 *Z przeszłości ziemi kościańskiej*, Kościan.
- CIRLOT J.E.
2006 *Słownik symboli*, Kraków.
- DĄBSKA E.
1967 *Budownictwo i architektura młynów wietrznych w Polsce*, ZN PK, *Architektura* 19.
- DEMBIŃSKA M.
1973 *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław–Warszawa.
- DIDER J.
1992 *Słownik filozofii*, Katowice.
- DŁUGOKĘCKI W., KUCZYŃSKI J., POSPIESZNA B.
2004 *Młyny w Malborku i okolicy od XIII do XIX wieku*, Malbork.
- DZIK A.
1928 *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa.
- FARYNA-PASZKIEWICZ H., OMILANOWSKA M., PASIECZNY R.
2001 *Atlas zabytków architektury w Polsce*, Warszawa.
- FORSTNER D.
1990 *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa.
- GOGOLIN M.R.
2014 *Znaki na więźbach dachowych kościołów Pomorza*, „*Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie*”, nr 7(175); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-ciesielskie-na-wiezbach-dachowych-kosciolow-pomorza> [odczyt: maj–lipiec 2018].
- GOŁASKI J.
1988 *Atlas rozmieszczenia młynów wodnych w dorzeczu Warty, Brdy i części Baryczy w okresie 1790–1960, cz. 2: Dolna Warta i Obra*, Poznań, Ark. 13. Kościan.
- GOSZCZYŃSKA J.
1998 *Dawne budownictwo folwarczne. Majątki wielkopolskie, t. V: Powiat kościański*, red. J. Skuratowicz, Szreniawa, s. 73–77.
- GRYGLEWICZ F.
1989 *Eucharystia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin, t. 4, kol. 1239–1241
- GRZYBOWSKI S.
2000 *Dzieje Polski i Litwy (1506–1648)*, Kraków.
- HARMENING D.
1979 *Superstitio. Überlieferungs und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlichtheologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters*, Berlin.

HISTOIRE ET IMAGES MÉDIÉVALES

2013 „Histoire et Images Médiévales”, t. 33, juin–juillet–aout.

HISTORIA LITERATURY POLSKIEJ

2002 Historia literatury polskiej w dziesięciu tomach, t. II: Renesans, Bochnia–Kraków–Warszawa.

KACZMAREK J.

1995 Wiatraki, Bydgoszcz.

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI

1980 Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. V: Dawne województwo poznańskie, z. 10: Dawny powiat kościański, oprac. T. Ruszczyńska, A. Sławska, Warszawa.

KLACZYŃSKI F.

1981 Wiatraki w Polsce, RMNRPRS, t. 12.

KOBIELUS S.

2000 Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Warszawa.

KOBIELUS S.

2011 Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Tyniec.

KOPALIŃSKI W.

2006 Słownik Symboli, Warszawa.

KOPEĆ J.J.

2003 Liturgia i pobożność ludowa w świetle historii [w:] Liturgia i pobożność ludowa, red. W. Nowak, Olsztyn, s. 25–38.

KOWALSKI P.

2007 Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie, Warszawa.

KRAJNIK W.

2016 Między młynarstwem a elektryfikacją. Społeczno-gospodarcze uwarunkowania wykorzystania potencjału energetycznego rzeki Bóbr od średniowiecza do 1945 roku, RDSG, t. LXXVI, s. 121–163.

KRASSOWSKI W.

1957 Ciesielskie znaki montażowe w XV w. i pierwszej połowie XVI w., KHKM, t. 5, nr 3–4, s. 503–518.

KUBICKI R.

2012 Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.), Gdańsk.

KUBICKI R.

2013 Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w., HM, t. 2, s. 35–56.

LAJSZNER M.

1995 Gryżyna, „Wiadomości Kościańskie”, nr 38.

LEKSYKON SYMBOLI

1992 Leksykon symboli, oprac. M. Oesterreicher-Moliwo, przeł. J. Prokopiuk, Warszawa.

- LURKER M.
1989 Słownik obrazów i symboli biblijnych, Poznań.
- MĄCZYŃSKI D.
2010a Znaki, inskrypcje i ślady w historycznych więźbach dachowych, RiZ, nr 3, s. 2–11.
- MĄCZYŃSKI D.
2010b Znaki, inskrypcje i ślady w zabytkowych konstrukcjach dachowych, cz. 1, „Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie”, nr 4(124); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-inskrypcje-i-slady-w-zabytkowych-konstrukcjach-dachowych-cz-1> [odczyt: maj–lipiec 2018].
- MĄCZYŃSKI D.
2010c Znaki, inskrypcje i ślady w zabytkowych konstrukcjach dachowych, cz. 2, „Dachy. Materiały, Konstrukcje, Technologie”, nr 5(125); online: <http://dachy.info.pl/technika/znaki-inskrypcje-i-slady-w-zabytkowych-konstrukcjach-dachowych-cz-2> [odczyt: maj–lipiec 2018].
- NAZWY MIEJSCOWE
1999 Nazwy miejscowe Polski. Historia — pochodzenie — zmiany, red. K. Rymut, Kraków, t. III (E-I).
- NOLA A.M. DI
2004 Diabeł. O formach, historii i kolejach losu szatana, a także o jego powszechnej a złowrogiej obecności wśród wszystkich ludów od czasów starożytnych aż po teraźniejszość, Kraków.
- OSOWSKI B.
2018 Gospodarz [w:] Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego, red. tenże, Poznań, s. 309.
- PEVSNER N., FLEMING J., HONOUR H.
1992 Encyklopedia architektury, Warszawa.
- RZEPKOWSKI K.
2015 Złoty kciuk. Młyn i młynarz w kulturze Zachodu, Toruń.
- SCHAAF U.
2005 Systemy ciesielskich znaków montażowych jako źródło wiedzy o warsztacie ciesielskim i autentycznej substancji zabytku na przykładzie Kościoła Pokoju w Świdnicy [w:] Zabytkowe drewno budowlane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń, red. E. Okoń, Toruń, s. 113–134.
- SHGWP
1987 Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, cz. I, z. 4, Wrocław, s. 703–713; online: sownik.ihpan.edu.pl/search.php?id=18859&q=Stara%20Wie%C5%9B&d=0&t=0&s=3 [odczyt: maj–lipiec 2018].
- SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA
1881 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa, t. II [Gryźyna: s. 887–888].

SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA

1888 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa, t. IX [Racot: s. 369].

SŁOWNIK TERMINOLOGICZNY

1997 Słownik terminologiczny sztuk pięknych (wydanie drugie poprawione), Warszawa.

SWJP

1998 Słownik współczesnego języka polskiego, t. I–II, Warszawa.

SZAFRAŃSKI A.

1989 [Eucharystia] *III. Doktryna katolicka* [w:] Encyklopedia katolicka, Lublin, t. 4, kol. 1250–1254.

SZUROWA B.

2015 Młynarstwo między Wisłą a Pilicą od połowy XVIII do XX wieku, Kielce.

ŚWIĘCH J.

2001 Wiatraki. Młynarstwo wietrzne na Kujawach, Włocławek.

ŚWIĘCH J.

2005 Tajemniczy świat wiatraków, Łódź.

TAZBIR J.

1996 Reformacja, kontrreformacja, tolerancja, Wrocław.

TŁOCZEK I.

1969 Ochrona zabytków budownictwa ludowego w XXV-leciu PRL, MMBLS 10(1969), s. 10–20.

TOMASZEWSKI F., WALCZAK B.M.

2017 Młyny w gminie Uniejów — zarys problematyki historyczno-konserwatorskiej, „Biuletyn Uniejowski”, t. 6, s. 5–23.

TOMICCY J.R.

1975 Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka, Warszawa.

TRAWKOWSKI S.

1959 Młyny wodne w Polsce w XII wieku, KHKM, t. 7, nr 1.

TYRAWA J.

1989 [Eucharystia] *II. Dzieje problematyki* [w:] Encyklopedia katolicka, Lublin, t. 4, kol. 1241–1250.

WASIUTYŃSKI W.

1936 Regal młynny w średniowiecznym prawie polskim. Rozprawa doktorska przyjęta przez Radę Wydziału Prawa Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie, Warszawa.

WILSTACH F.J.

1916 A Dictionary of Similes, Boston.

WIŚNIEWSKA T.

2006 Gryżyna: dzieje wsi wielkopolskiej, Kościan.

WITKOWSKI K., WITKOWSKI M.

2017 Wpływ młynów wodnych na przekształcenia sieci hydrograficznej Wadowic i okolic, „Wadoviana. Przegląd Historyczno-Kulturalny”, nr 20, s. 100–113.

WYRWA A.M.

2006 *Pietas Ecclesiae et fides plebis*. Szkice z dziejów religijności i wierzeń na ziemi łekneńskiej od średniowiecza do czasów nowożytnych, Poznań.

ZIOŁEK A.

1988 Gryżyna, Kościan.

STRONY INTERNETOWE (ODCZYT MAJ-LIPIEC 2018):

<http://www.gminakoscian.pl/historie-solectw-gryzyna.html>

<http://szukajwarchiwach.pl/Gryżyna>

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_\(województwo_dolnośląskie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Góra_(województwo_dolnośląskie))

<https://eloblog.pl/tak-wygladaly-miasta-300-lat-temu-na-dolnym-i-gornym-slasku/>

Human artifact under God's protection. A windmill from Gryżyna:
the oldest remaining windmill in Poland and its symbolic message.
An introduction to broader reflections

S u m m a r y

This synthetic article presents reflections concerning the oldest windmill — a windmill on the Polish land, i.e. a post mill ('koźlak') from Gryżyna (Kościan municipality, Wielkopolskie voivodeship), which was moved from Gryżyna (fig. 2 and 5) in 1964/1965 to the Museum of the First Piasts at Lednica, and its so-called 'small skansen' area. In 2017 the funds from The Ministry of Culture and National Heritage allowed a thorough preservation and renovation, and a post mill regained the look from the 18th and 19th centuries (fig. 9).

On this windmill's crown tree a 1585 date (fig. 11, 12) and Latin inscription [ADI]VTOR ET PROTECTOR MEVS ES TV DO[M]I[N]E; signum G, a Latin cross and a carpenter's sign (fig. 11, 12, 17) were inscribed. The second date was inscribed on a tail beam — 1792 (fig. 14). In order to verify these dates, a dendrological research of an oaken main post (vertical axis) and east and west pine quarterbars was conducted. A broader historical and genealogical research, which unequivocally confirmed 1585 as the time when the windmill was built and its renovation in 1792, was also conducted. These two events were independently credited to the people who accomplished them. The windmill was built in the times of Łukasz Gułtowski and his son Waclaw, while a renovation from the 18th century was conducted after Gryżyna was bought back by the Wierusz-Kowalski family. A beautiful Latin inscription, which is a paraphrase of the 27(28) David psalm, gave the windmill under God's protection (fig. 17). In the context of the content of this inscription, a broad symbolism of the windmills was illustrated in this study.